

Greek Journal of Religious Education (GjRE)

Vol 8, No 1 (2025)

Greek Journal of Religious Education

Religious Education as a Vehicle of Cultural Integration: Qualitative Data from Secondary Education Theology Teachers

Emmeleia Chatzivasiloglou

doi: [10.12681/gjre.43513](https://doi.org/10.12681/gjre.43513)

To cite this article:

Chatzivasiloglou, E. (2025). Religious Education as a Vehicle of Cultural Integration: Qualitative Data from Secondary Education Theology Teachers. *Greek Journal of Religious Education (GjRE)*, 8(1), 101–116. <https://doi.org/10.12681/gjre.43513>

Το Μάθημα των Θρησκευτικών ως Όχημα Πολιτισμικής Ένταξης: Ποιοτικά Δεδομένα από Θεολόγους της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης

Εμμέλεια Χατζηβασίλογλου , Αν. Εκπαιδευτικός θεολόγος Δευτεροβάθμιας
Εκπαίδευσης, Μ.Δ.Ε. Κοινωνική Πολιτική, emihatzi25@gmail.com

Religious Education as a Vehicle of Cultural Integration: Qualitative Data from Secondary Education Theology Teachers

Emmeleia Chatzivasiloglou , Sub. Religious Education Teacher in Secondary
Education, MA in Social Policy, emihatzi25@gmail.com

Περίληψη

Το άρθρο διερευνά τη συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών στην ένταξη μαθητών μεταναστευτικής προέλευσης δεύτερης γενιάς στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Σκοπός της μελέτης είναι να αναδειχθεί ο ρόλος του μαθήματος ως πεδίου διαπολιτισμικού διαλόγου και καλλιέργειας αξιών που ευνοούν την κοινωνική συνοχή. Στην εν λόγω έρευνα χρησιμοποιήθηκε ποιοτική μεθοδολογία μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων με εκπαιδευτικούς θεολόγους της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης κατά την σχολική περίοδο 2024–2025. Η θεματική ανάλυση των δεδομένων ανέδειξε ότι το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να λειτουργήσει ως γέφυρα ένταξης, ενισχύοντας τον σεβασμό, την αλληλεγγύη και την ανεκτικότητα, αν και παραμένουν προκλήσεις, όπως στερεότυπα και έλλειψη κατάλληλου υλικού. Τα ευρήματα υπογραμμίζουν την ανάγκη επιμόρφωσης εκπαιδευτικών και ενίσχυσης διαθεματικών συνεργασιών. Συζητούνται προτάσεις για περαιτέρω έρευνα και πρακτικές εφαρμογές με στόχο τη στήριξη της κοινωνικής δικαιοσύνης και της εκπαιδευτικής ισότητας.

Λέξεις – Κλειδιά: Θρησκευτικά, διαπολιτισμική εκπαίδευση, μετανάστες δεύτερης γενιάς, Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Abstract

This article explores the contribution of Religious Education to the integration of second-generation immigrant students in Secondary Education. The aim of the study is to highlight the subject's role as a space for intercultural dialogue and the cultivation of values that foster social cohesion. The research employed a qualitative methodology through semi-structured interviews with Secondary Education theology teachers during the 2024–2025 school year. The thematic analysis of the data revealed that Religious Education can serve as a bridge for integration, promoting respect, solidarity, and tolerance, although challenges remain, such as stereotypes and the lack of appropriate teaching material. The findings emphasize the need for teacher training and the strengthening of interdisciplinary collaborations. Suggestions for further research and practical applications are discussed, with a focus on promoting social justice and educational equity.

Keywords: *Religious Education, intercultural education, second-generation immigrants, Secondary Education*

Εισαγωγή

Η μετανάστευση αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα των τελευταίων δεκαετιών, επηρεάζοντας καθοριστικά τις ευρωπαϊκές κοινωνίες και ιδίως τα εκπαιδευτικά τους συστήματα (Castles, de Haas, & Miller, 2014). Η παρουσία παιδιών μεταναστευτικής προέλευσης στα σχολεία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης διαμορφώνει νέα δεδομένα για τους εκπαιδευτικούς και την πολιτεία, αναδεικνύοντας την ανάγκη για εκπαιδευτικές πρακτικές που προάγουν την ένταξη, τον σεβασμό στη διαφορετικότητα και την κοινωνική συνοχή (Banks, 2015; Γκότοβος, 2002). Στο πλαίσιο αυτό, η εκπαίδευση δεν περιορίζεται στη μετάδοση γνώσεων αλλά επεκτείνεται και στην καλλιέργεια στάσεων και αξιών που συνδέονται με τη δημοκρατία, τα ανθρώπινα δικαιώματα και την κοινωνική δικαιοσύνη (Nieto, 2010).

Ιδιαίτερη σημασία αποκτούν οι μαθητές δεύτερης γενιάς, δηλαδή παιδιά που γεννήθηκαν ή μεγάλωσαν στην Ελλάδα από γονείς μεταναστευτικής προέλευσης. Σε αντίθεση με την πρώτη γενιά, η οποία συχνά αντιμετωπίζει σοβαρότερα γλωσσικά και πολιτισμικά εμπόδια, η δεύτερη γενιά βρίσκεται σε μια ενδιάμεση θέση: αφενός εντάσσεται στη σχολική και κοινωνική πραγματικότητα, αφετέρου όμως έρχεται αντιμέτωπη με ζητήματα ταυτότητας, αποδοχής και κοινωνικής συμμετοχής (Portes & Rumbaut, 2001; Βασιλοπούλου, 2017; Stathopoulou et al., 2025). Η εκπαιδευτική πολιτική καλείται, επομένως, να στηρίξει ουσιαστικά αυτή την ομάδα, ώστε να

αποφευχθούν φαινόμενα αποκλεισμού και περιθωριοποίησης (OECD, 2018·Papadopoulos, 2022).

Ο ρόλος του σχολείου είναι καίριος στην ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής. Το σχολείο λειτουργεί ως θεσμός κοινωνικοποίησης, όπου καλλιεργούνται σχέσεις αμοιβαίου σεβασμού και ανεκτικότητας. Η διαχείριση της πολυπολιτισμικότητας δεν μπορεί να περιορίζεται σε αποσπασματικές παρεμβάσεις αλλά απαιτεί μια συνολική παιδαγωγική στρατηγική, που θα ενσωματώνει τη διαφορετικότητα ως πλούτο και θα προάγει τη συνεργασία ανάμεσα σε μαθητές διαφορετικών πολιτισμικών και θρησκευτικών καταβολών (Banks, 2019; Giavrimis, 2023).

Σε αυτό το πλαίσιο, το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να αποτελέσει σημαντικό πεδίο διαπολιτισμικού διαλόγου. Μέσα από τη μελέτη διαφορετικών θρησκευτικών παραδόσεων και την κατανόηση των αξιών που αυτές εκφράζουν, δίνεται η δυνατότητα στους μαθητές να αναπτύξουν κριτική σκέψη, διάθεση διαλόγου και στάσεις σεβασμού προς το «άλλο» (Jackson, 2014; Ζουρντζής, 2019). Η προσέγγιση του μαθήματος με διαπολιτισμική οπτική ενισχύει την αποδοχή της ετερότητας και συμβάλλει στην οικοδόμηση μιας σχολικής κουλτούρας χωρίς αποκλεισμούς.

Το παρόν άρθρο βασίζεται σε ευρήματα της διπλωματικής εργασίας του συγγραφέα με τίτλο «Ευρωπαϊκές και εθνικές εκπαιδευτικές πολιτικές για την ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Η συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών» (Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, 2025). Μέσα από ποιοτικά δεδομένα που συλλέχθηκαν από θεολόγους της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, αναδεικνύεται η συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών στη διαδικασία πολιτισμικής ένταξης των μαθητών δεύτερης γενιάς, οι προκλήσεις που εξακολουθούν να υφίστανται, καθώς και οι προοπτικές που ανοίγονται για την ενίσχυση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας στο ελληνικό σχολείο.

1. Θεωρητικό πλαίσιο

1.1 Η Σημασία της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης για τους Μετανάστες Δεύτερης Γενιάς

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελεί καθοριστικό στάδιο για την κοινωνική ένταξη και την προσωπική ανάπτυξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς, καθώς σε αυτή την περίοδο οι νέοι διαμορφώνουν ουσιαστικές δεξιότητες και γνώσεις που είναι απαραίτητες για την ομαλή ένταξή τους στο κοινωνικό και επαγγελματικό περιβάλλον (Crul & Schneider, 2010; Stathopoulou et al., 2024). Οι μαθητές αυτής της κατηγορίας προέρχονται από οικογένειες μεταναστών που βιώνουν διαδικασίες πολιτισμικής προσαρμογής και διαμόρφωσης ταυτότητας, γεγονός που καθιστά το σχολείο έναν καίριο χώρο ενίσχυσης των κοινωνικών και γλωσσικών τους ικανοτήτων, αλλά και της προσωπικής τους αυτονομίας (OECD, 2015).

Η γλωσσική επάρκεια αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση για την εκπαιδευτική και κοινωνική ενσωμάτωση των μαθητών δεύτερης γενιάς (Μάρκου, 2001). Μέσα στο πλαίσιο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να βελτιώσουν τη γνώση της γλώσσας της χώρας υποδοχής, γεγονός που διευκολύνει τόσο την επικοινωνία όσο και τη συμμετοχή τους στην κοινωνία και την αγορά

εργασίας. Η γλώσσα λειτουργεί ως βασικό μέσο έκφρασης και ένταξης, ενώ το σχολείο προσφέρει τις αναγκαίες δομές και υποστηρικτικούς μηχανισμούς για την καλλιέργειά της (Giavrimis, 2023).

Επιπλέον, η καθημερινή αλληλεπίδραση με συνομηλίκους διαφορετικής πολιτισμικής και κοινωνικής προέλευσης συμβάλλει στην ανάπτυξη κοινωνικών δεξιοτήτων όπως η συνεργασία, η αποδοχή της ετερότητας και η κατανόηση διαφορετικών οπτικών. Αυτές οι εμπειρίες προωθούν την κοινωνική συνοχή και την ομαλή ένταξη των μαθητών στο σχολικό και κοινωνικό σύνολο.

Παράλληλα, η ολοκλήρωση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποτελεί κομβικό σημείο για την περαιτέρω εκπαιδευτική ή επαγγελματική πορεία. Το απολυτήριο λυκείου αποτελεί προϋπόθεση για τη συνέχιση των σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αλλά και για την πρόσβαση σε καλύτερες ευκαιρίες απασχόλησης. Για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς, η εκπαιδευτική επιτυχία συνιστά ένδειξη κοινωνικής αποδοχής και όχημα κοινωνικής κινητικότητας, μειώνοντας τις ανισότητες και ενισχύοντας τις προοπτικές ενός πιο ισότιμου μέλλοντος (Crul & Schneider, 2010).

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση συμβάλλει επίσης στη διαμόρφωση και αποσαφήνιση της πολιτισμικής ταυτότητας. Η πολυπολιτισμική σύνθεση της σχολικής τάξης ενθαρρύνει την αλληλεπίδραση διαφορετικών πολιτισμικών και θρησκευτικών παραδόσεων, βοηθώντας τους νέους να κατανοήσουν και να αποδεχθούν τόσο τις ρίζες τους όσο και τις αξίες της κοινωνίας υποδοχής (Banks, 2015; Stathopoulou et al., 2025). Η σχολική κοινότητα λειτουργεί έτσι ως γέφυρα που συνδέει πολλαπλές ταυτότητες, ενώ παράλληλα προάγει την αλληλεγγύη, τον σεβασμό στη διαφορετικότητα και την ειρηνική συνύπαρξη (Καραμούζης, 2007).

Επιπροσθέτως, το σχολείο παρέχει το πλαίσιο για την ανάπτυξη της προσωπικής ταυτότητας και την επεξεργασία πιθανών διλημμάτων που προκύπτουν από τη σύγκλιση ή τη σύγκρουση πολιτισμικών επιρροών. Μέσα από προγράμματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και πρακτικές που αναγνωρίζουν τη σημασία της ετερότητας, οι μαθητές μπορούν να διαμορφώσουν μια θετική αυτοεικόνα και να ενισχύσουν την αποδοχή της πολιτιστικής τους κληρονομιάς (Berry, 1997; Νικολάου, 2005).

Η ακαδημαϊκή επιτυχία σε αυτό το επίπεδο εκπαίδευσης αποτελεί κρίσιμο παράγοντα για την κοινωνική κινητικότητα και την επαγγελματική εξέλιξη. Η δυνατότητα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ή σε ποιοτική επαγγελματική κατάρτιση είναι άμεσα συνδεδεμένη με την επιτυχία στο γυμνάσιο και το λύκειο (Νικολάου, 2005; Papadopoulos, 2022).

Συμπερασματικά, η δευτεροβάθμια εκπαίδευση για τους μετανάστες δεύτερης γενιάς ξεπερνά τα όρια της απλής μετάδοσης γνώσεων. Αποτελεί έναν πολυδιάστατο χώρο όπου καλλιεργούνται δεξιότητες ζωής, διαμορφώνονται ταυτότητες, δημιουργούνται προοπτικές κοινωνικής κινητικότητας και αναπτύσσεται η ικανότητα ένταξης σε μια κοινωνία που χαρακτηρίζεται από πολυπολιτισμικότητα και ποικιλομορφία. Η αποτελεσματική υποστήριξή τους απαιτεί συνεκτικές εκπαιδευτικές πολιτικές και κοινωνική ευαισθησία που να αναγνωρίζει τις ιδιαίτερες ανάγκες και δυνατότητές τους.

1.2 Πολυπολιτισμικότητα και το Μάθημα των Θρησκευτικών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση

Η πολυπολιτισμικότητα, ως κοινωνικό και εκπαιδευτικό φαινόμενο, συνδέεται με τη συνύπαρξη διαφορετικών πολιτισμικών, θρησκευτικών και εθνοτικών ομάδων στον ίδιο κοινωνικό χώρο. Στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, η πολυπολιτισμικότητα εκδηλώνεται μέσα από την ανομοιογένεια του μαθητικού πληθυσμού, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ανάγκη για προσαρμογή των παιδαγωγικών προσεγγίσεων. Η διαπολιτισμική εκπαίδευση έρχεται να καλύψει αυτή την ανάγκη, προωθώντας τον διάλογο, την αλληλοκατανόηση και την ισότιμη συμμετοχή όλων των μαθητών στη μαθησιακή διαδικασία (Banks, 2015· Γκότοβος, 2002).

Η εκπαίδευση σε πολυπολιτισμικά περιβάλλοντα δεν περιορίζεται στη μετάδοση γνώσεων, αλλά επιδιώκει την ανάπτυξη στάσεων και αξιών που ενισχύουν τον σεβασμό στη διαφορετικότητα και την κοινωνική συνοχή. Στόχος της είναι η διαμόρφωση πολιτών με κριτική σκέψη, ικανών να συνυπάρξουν δημιουργικά σε κοινωνίες με αυξανόμενη πολιτισμική ποικιλία (Νικολάου, 2005).

Το σχολείο συνιστά θεσμό-κλειδί για την κοινωνικοποίηση και την ένταξη των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Μέσω της σχολικής ζωής, οι μαθητές έρχονται σε επαφή με αξίες, κανόνες και συμπεριφορές που χαρακτηρίζουν την κοινωνία υποδοχής. Επομένως, η εκπαιδευτική διαδικασία δεν αφορά μόνο στη γνωστική ανάπτυξη, αλλά και τη διαμόρφωση κοινωνικών δεξιοτήτων που είναι απαραίτητες για την ένταξη και τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα.

Η στάση των εκπαιδευτικών απέναντι στην ετερότητα διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός συμπεριληπτικού σχολικού κλίματος. Εκπαιδευτικοί που υιοθετούν παιδαγωγικές πρακτικές ανοιχτές στη διαφορετικότητα διευκολύνουν την ανάπτυξη θετικών στάσεων μεταξύ των μαθητών, προωθώντας τον αλληλοσεβασμό και τη συνεργασία (Nieto, 2010). Αντίθετα, η αδυναμία του σχολείου να ανταποκριθεί στις ιδιαίτερες ανάγκες ενός πολυπολιτισμικού πληθυσμού μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό ή σε περιθωριοποίηση.

Η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελεί ένα ιδιαίτερα απαιτητικό πεδίο για την ένταξη των μαθητών με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Οι έφηβοι καλούνται ταυτόχρονα να ανταποκριθούν σε υψηλές σχολικές απαιτήσεις και να διαμορφώσουν την προσωπική και πολιτισμική τους ταυτότητα. Η διπλή αυτή πρόκληση μπορεί να δημιουργήσει εντάσεις, αίσθημα ανασφάλειας ή ακόμη και αποστασιοποίηση από τη σχολική ζωή (Crul & Schneider, 2010).

Στο πλαίσιο αυτό, οι εκπαιδευτικές πολιτικές οφείλουν να στηρίζουν προγράμματα γλωσσικής ενίσχυσης, ψυχοκοινωνικής υποστήριξης και δράσεις που καλλιεργούν τη διαπολιτισμική κατανόηση. Παράλληλα, η συνεργασία σχολείου – οικογένειας – κοινότητας είναι καθοριστική, καθώς δημιουργεί ένα πλέγμα υποστήριξης που βοηθά τους μαθητές να ξεπεράσουν εμπόδια και να αισθανθούν ότι ανήκουν στο σχολικό και κοινωνικό περιβάλλον.

Παρά τις δυσκολίες, η πολυπολιτισμικότητα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μπορεί να αποτελέσει πηγή πλούτου και αμοιβαίας μάθησης. Μέσα από εκπαιδευτικές πρακτικές που προωθούν τον διάλογο και τη συνεργασία, το σχολείο μπορεί

να καλλιεργήσει στάσεις ανοιχτότητας και αλληλεγγύης, ενισχύοντας έτσι τη δημοκρατική του λειτουργία.

Το μάθημα των Θρησκευτικών, λόγω της θεματικής του φύσης, κατέχει μια ιδιαίτερη θέση στη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Η ενασχόληση με θρησκευτικές παραδόσεις, αξίες και κοσμοθεωρίες δίνει τη δυνατότητα στους μαθητές να γνωρίσουν διαφορετικούς πολιτισμούς, να αναπτύξουν στάσεις ανεκτικότητας και να καλλιεργήσουν τον αλληλοσεβασμό (Jackson, 2004).

Στο ελληνικό σχολείο, όπου οι πολιτισμικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις γίνονται ολοένα πιο έντονες, το μάθημα μπορεί να λειτουργήσει ως γέφυρα διαλόγου. Μέσα από τη σύγκριση θρησκευτικών εμπειριών και αξιών, οι μαθητές μαθαίνουν να αναγνωρίζουν τα κοινά στοιχεία που τους ενώνουν αλλά και να αποδέχονται τις διαφορές που τους ξεχωρίζουν (Καραμούζης, 2007).

Η διδασκαλία των Θρησκευτικών με διαπολιτισμική προοπτική συμβάλλει στην ανάπτυξη κρίσιμων δεξιοτήτων, όπως η ενσυναίσθηση, η κριτική σκέψη και η ικανότητα διαλόγου. Παράλληλα, δίνει στους μαθητές την ευκαιρία να συνδέσουν τη γνώση με τις εμπειρίες της καθημερινής ζωής, ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή και την αλληλοκατανόηση (Δεληκωσταντής, 2001; Κουκουνάρας-Λιάγκης, 2010).

Η αποτελεσματική αξιοποίηση του μαθήματος προϋποθέτει την κατάλληλη επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, ώστε να είναι σε θέση να διαχειριστούν δημιουργικά τις πολιτισμικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις. Η ανάπτυξη παιδαγωγικών πρακτικών που προάγουν τον διάλογο και τη συνεργασία μπορεί να μετατρέψει το μάθημα των Θρησκευτικών σε καίριο εργαλείο διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και κοινωνικής ένταξης (Banks, 2019; Stathopoulou et al., 2025).

Συνοψίζοντας, το θεωρητικό πλαίσιο αναδεικνύει ότι η δευτεροβάθμια εκπαίδευση αποτελεί κρίσιμο χώρο κοινωνικής ένταξης, ενώ το μάθημα των Θρησκευτικών έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως πεδίο καλλιέργειας αξιών και διαπολιτισμικού διαλόγου. Οι προκλήσεις που αναγνωρίζονται – όπως γλωσσικά εμπόδια, κοινωνικές προκαταλήψεις και θεσμικές αδυναμίες – δείχνουν την ανάγκη για συνεκτική εκπαιδευτική στρατηγική (OECD, 2018; Jackson, 2014; Papadopoulos, 2022). Αυτό το θεωρητικό υπόβαθρο αποτελεί τη βάση για την ερμηνεία των εμπειρικών δεδομένων που παρουσιάζονται στη συνέχεια.

2. Μεθοδολογία

Η παρούσα εμπειρική μελέτη υιοθέτησε ποιοτική ερευνητική προσέγγιση με στόχο την κατανόηση του ρόλου του μαθήματος των Θρησκευτικών στη διαδικασία κοινωνικής ένταξης μαθητών μεταναστών δεύτερης γενιάς. Συγκεκριμένα, η έρευνα επικεντρώθηκε στις προσωπικές απόψεις και τις διδακτικές πρακτικές των εκπαιδευτικών θεολόγων της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, καθώς και στις προκλήσεις και προτάσεις τους για τη βελτίωση του μαθήματος.

Το δείγμα αποτελούνταν από 8 θεολόγους (4 άνδρες και 4 γυναίκες), που υπηρετούσαν σε Γυμνάσια, Γενικά Λύκεια και Επαγγελματικά Λύκεια της Αττικής. Η δειγματοληψία εφαρμόστηκε με τη μέθοδο «χιονοστιβάδας», όπου οι αρχικοί συμμετέχοντες πρότειναν άλλους συναδέλφους με αντίστοιχη εμπειρία στο μάθημα

των Θρησκευτικών, δημιουργώντας αλυσίδα προτάσεων έως ότου συγκεντρώθηκε ο απαιτούμενος αριθμός συμμετεχόντων (Ιωσηφίδης, 2008).

Η συλλογή δεδομένων πραγματοποιήθηκε μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων, οι οποίες οργανώθηκαν σε πέντε θεματικούς άξονες: προσωπικές αντιλήψεις των θεολόγων, ρόλος του μαθήματος στην ένταξη των μαθητών, διδακτικές πρακτικές, δυσκολίες και εμπόδια, καθώς και προτάσεις για τη βελτίωση του μαθήματος. Η επιλογή της ημιδομημένης συνέντευξης επέτρεψε ευελιξία στη διατύπωση των ερωτήσεων, προσαρμογή στις ανάγκες κάθε συμμετέχοντα και τη δυνατότητα σύγκρισης των απαντήσεων.

Πριν από την κύρια φάση διεξήχθησαν δύο πιλοτικές συνεντεύξεις για τον εντοπισμό πιθανών δυσκολιών και τη βελτίωση του πρωτοκόλλου. Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν δια ζώσης σε σχολικές αίθουσες που παραχωρήθηκαν από τις Σχολικές Διευθύνσεις και διήρκεσαν 20–30 λεπτά η κάθε μία. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν για τον σκοπό της έρευνας, τη δυνατότητα εθελοντικής αποχώρησης και υπέγραψαν έντυπο συγκατάθεσης. Οι απαντήσεις ηχογραφήθηκαν ψηφιακά για την εξασφάλιση ακρίβειας και αξιοπιστίας.

Η ανάλυση των δεδομένων πραγματοποιήθηκε με τη μέθοδο της θεματικής ανάλυσης, σύμφωνα με τις αρχές που προτείνουν οι Braun και Clarke (2006). Η θεματική ανάλυση αποτελεί αναγνωρισμένη τεχνική ποιοτικής ανάλυσης που στοχεύει στην εντοπισμό, οργάνωση και ερμηνεία θεμάτων μέσα από τα δεδομένα. Η διαδικασία περιλάμβανε επαναλαμβανόμενη ανάγνωση των απομαγνητοφωνημένων συνεντεύξεων, αρχική κωδικοποίηση, ομαδοποίηση των κωδικών σε θεματικές ενότητες και τελική ερμηνεία των ευρημάτων σε συνάρτηση με το θεωρητικό πλαίσιο της έρευνας.

Τα ευρήματα ανέδειξαν κοινά μοτίβα, διαφοροποιήσεις και προοπτικές σχετικά με τη συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών στην κοινωνική ένταξη και την καλλιέργεια διαπολιτισμικών δεξιοτήτων. Παράλληλα, εντοπίστηκαν προκλήσεις και ανάγκες για περαιτέρω επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, καθώς και προτάσεις για τη βελτίωση της διδακτικής πράξης.

3. Παρουσίαση δεδομένων

3.1 Θεματική Ανάλυση

Αμέσως μετά τη συλλογή των συνεντεύξεων, πραγματοποιήθηκε η απομαγνητοφώνηση του υλικού και η μετατροπή του προφορικού λόγου σε γραπτό, με χρήση ειδικών σημείων στίξης και συμβόλων, ώστε να αποδοθούν όσο το δυνατόν ακριβέστερα οι εκφράσεις και οι παύσεις των συμμετεχόντων. Το κείμενο που προέκυψε αποτέλεσε τη βάση για τη διαδικασία της θεματικής ανάλυσης.

Η συγκεκριμένη μεθοδολογική προσέγγιση κρίθηκε κατάλληλη, καθώς το ερευνητικό ενδιαφέρον εστιάζει στις απόψεις και στάσεις των θεολόγων εκπαιδευτικών γύρω από τη συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών στην ένταξη των μαθητών/τριών-μεταναστών δεύτερης γενιάς. Τα ερωτήματα και οι στόχοι της έρευνας υπαγόρευαν την επιλογή της θεματικής ανάλυσης ως εργαλείου ερμηνείας, επιτρέποντας τον εντοπισμό και την οργάνωση των βασικών νοηματικών κατηγοριών που αναδύθηκαν από το υλικό.

Η ανάλυση οδήγησε σε πέντε θεματικές ενότητες που αποτυπώνουν τη συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών στην ένταξη μαθητών/τριών-μεταναστών δεύτερης γενιάς, τις προκλήσεις και τις προτάσεις των εκπαιδευτικών.

Πρώτη θεματική ενότητα: Η συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών στην καλλιέργεια αξιών

Η πρώτη θεματική περιοχή αναδεικνύει τον ρόλο του μαθήματος των Θρησκευτικών ως ενός μαθήματος που μπορεί να στηρίξει ουσιαστικά την ανάπτυξη αξιών όπως η αλληλεγγύη, η ανεκτικότητα και ο σεβασμός στη διαφορετικότητα. Και οι οκτώ συμμετέχοντες εκπαιδευτικοί τόνισαν ότι το μάθημα τους δίνει τη δυνατότητα να δημιουργούν ένα πλαίσιο διαλόγου, όπου οι μαθητές μπορούν να προβληματιστούν πάνω σε ζητήματα κοινωνικής δικαιοσύνης, ειρηνικής συνύπαρξης και αμοιβαίου σεβασμού.

Όπως χαρακτηριστικά επισημάνθηκε, το μάθημα δεν περιορίζεται στη θρησκευτική γνώση, αλλά ανοίγει δρόμους για τη συζήτηση αξιών που συνδέονται με την καθημερινότητα των μαθητών, προσφέροντας εφόδια για την κατανόηση και την αποδοχή του «άλλου». Μέσα από τις αφηγήσεις τους, και οι οκτώ θεολόγοι εκπαιδευτικοί υπογράμμισαν ότι η διδασκαλία του μαθήματος συμβάλλει στην ενίσχυση της ενσυναίσθησης και στην καλλιέργεια στάσεων που προωθούν τη συνοχή στη σχολική κοινότητα.

Δεύτερη θεματική ενότητα: Το μάθημα των Θρησκευτικών ως πεδίο διαπολιτισμικού διαλόγου

Η δεύτερη θεματική ενότητα αναφέρεται στη διάσταση του μαθήματος ως πεδίου καλλιέργειας διαπολιτισμικού διαλόγου. Η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων (7 από τους 8) θεολόγων επισήμανε ότι, μέσα από τη γνωριμία των μαθητών με διαφορετικές θρησκευτικές παραδόσεις, το μάθημα λειτουργεί ως πεδίο καλλιέργειας διαπολιτισμικού διαλόγου και συμβάλλει στην κοινωνική ένταξη. Ωστόσο, μόνο ένας εκπαιδευτικός (Σ4) εξέφρασε επιφυλάξεις σχετικά με την πραγματική αποτελεσματικότητα αυτής της συμβολής, παρά τις προσωπικές της προσπάθειες.

Γενικότερα οι εκπαιδευτικοί θεωρούν ότι το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να λειτουργήσει ως «γέφυρα» μεταξύ μαθητών που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά και θρησκευτικά περιβάλλοντα. Μέσα από βιωματικές δραστηριότητες, συζητήσεις και συγκριτικές προσεγγίσεις θρησκευτικών και ηθικών αξιών, οι μαθητές ενθαρρύνονται να αντιληφθούν ότι οι διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις δεν αποτελούν απειλή αλλά πλούτο για τη σχολική και κοινωνική ζωή.

Οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων φανερώνουν ότι η διδασκαλία με διαπολιτισμική οπτική ενισχύει την ενότητα μέσα στην τάξη και καλλιεργεί μια κουλτούρα αμοιβαίου σεβασμού, όπου κάθε μαθητής νιώθει ότι η ταυτότητά του αναγνωρίζεται και γίνεται αποδεκτή.

Τρίτη θεματική ενότητα: Η συμβολή του μαθήματος στην ένταξη των μαθητών δεύτερης γενιάς

Η τρίτη θεματική κατηγορία εστιάζει στον ρόλο του μαθήματος των Θρησκευτικών στην υποστήριξη της ένταξης μαθητών δεύτερης γενιάς μεταναστών. Οι εκπαιδευτικοί που συμμετείχαν στη μελέτη ανέφεραν ότι το μάθημα προσφέρει ευκαιρίες οι μαθητές αυτοί να εκφράσουν την ταυτότητά τους, να μοιραστούν εμπειρίες από τον πολιτισμικό τους χώρο και να ενταχθούν ενεργά στη σχολική κοινότητα.

Η πλειοψηφία (6 από τους 8 συμμετέχοντες) τόνισε ότι το μάθημα αποτελεί πλαίσιο μέσα από το οποίο οι μαθητές δεύτερης γενιάς νιώθουν ότι γίνονται αποδεκτοί, καθώς μπορούν να συμμετάσχουν ισότιμα στον διάλογο για τις αξίες και τις θρησκευτικές παραδόσεις. Αυτό ενισχύει την αίσθηση του «ανήκειν» και τους βοηθά να υπερβούν τυχόν δυσκολίες ή εμπόδια που συναντούν στην κοινωνική τους ενσωμάτωση. Όπως σημείωσε ο Σ5, «τα παιδιά που έχουν ρίζες αλλού βρίσκουν στο μάθημα ένα χώρο να μιλήσουν για τον πολιτισμό τους χωρίς να νιώθουν ξένοι». Δύο θεολόγοι παρατήρησαν ότι ορισμένοι μαθητές διστάζουν αρχικά να εκφραστούν λόγω γλωσσικών ή κοινωνικών εμποδίων, αλλά με τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης «εντάσσονται σταδιακά στη μαθησιακή κοινότητα».

Τα ποιοτικά δεδομένα αναδεικνύουν ότι το μάθημα των Θρησκευτικών δεν αποτελεί μόνο πεδίο μετάδοσης γνώσεων, αλλά και εργαλείο κοινωνικής ένταξης. Μέσα από τη διδασκαλία, οι μαθητές δεύτερης γενιάς ενθαρρύνονται να αναγνωρίσουν την πολιτισμική τους κληρονομιά, ενώ παράλληλα να συνδιαμορφώσουν μια νέα συλλογική ταυτότητα μαζί με τους συμμαθητές τους.

Τέταρτη θεματική ενότητα: Προκλήσεις και Εμπόδια

Η τέταρτη θεματική ενότητα επικεντρώνεται στις δυσκολίες που συναντούν οι θεολόγοι εκπαιδευτικοί στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν τη διαπολιτισμική διάσταση της διδασκαλίας και να καλλιεργήσουν την κοινωνική συνοχή στο σχολικό περιβάλλον. Από τις απαντήσεις των συμμετεχόντων (7 από τους 8 εκπαιδευτικούς) διαφαίνεται ότι τα βασικότερα εμπόδια δεν σχετίζονται τόσο με τους μαθητές ή τους γονείς, όσο με το κλίμα που επικρατεί στο σχολείο και με στάσεις που συναντώνται στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο. Μόνο ένας εκπαιδευτικός (Σ4) ανέφερε συγκεκριμένη αντίδραση γονέων σε πράξη συμπερίληψης.

Σε σχετικό ερώτημα, τέσσερις από τους οκτώ εκπαιδευτικούς αναφέρουν εμπειρίες αντίστασης ή δυσκολιών που προέρχονται κυρίως από τη στάση συναδέλφων ή μελών της διεύθυνσης του σχολείου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτυπώνουν την απουσία συνεργασίας, την απαξίωση σχετικών δράσεων ή ακόμη και την αδιαφορία απέναντι σε προγράμματα που εμπλέκουν μαθητές με μεταναστευτικό υπόβαθρο. Παράλληλα, τονίζεται η χαμηλή εκτίμηση που απολαμβάνει το μάθημα των Θρησκευτικών, ιδιαίτερα στο Λύκειο, γεγονός που δυσχεραίνει τη δυνατότητά του να συμβάλει ουσιαστικά στη διαπολιτισμική εκπαίδευση.

Εμπόδια συναντώνται επίσης σε επίπεδο κοινωνικών στάσεων, καθώς στερεότυπα και προκαταλήψεις που κυριαρχούν στην κοινωνία συχνά μεταφέρονται και στο σχολείο. Αναφορές από τέσσερις εκπαιδευτικούς γίνονται σε γονείς που αντιδρούν στη διδασκαλία άλλων θρησκευτικών παραδόσεων ή σε μαθητές που εκφράζουν ξενοφοβικές απόψεις, αν και οι εκπαιδευτικοί υποστηρίζουν ότι τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι εκτεταμένες. Σημειώνουν ότι με διάλογο και παιδαγωγική ευαισθησία τα περιστατικά αυτά συνήθως αντιμετωπίζονται αποτελεσματικά.

Αναφορικά με το αν έχουν βιώσει περιστατικά αποκλεισμού ή και περιθωριοποίησης μαθητών, οι συμμετέχοντες παραδέχονται ότι έχουν παρατηρήσει περιστασιακές μορφές αποκλεισμού ή απόστασης από μαθητές μεταναστευτικής προέλευσης, οι οποίες, όμως, συνήθως δεν αποκτούν μόνιμο ή έντονο χαρακτήρα. Οι πέντε στους οκτώ διδάσκοντες παρεμβαίνουν άμεσα με παιδαγωγικές μεθόδους που ενισχύουν την ενσυναίσθηση και τη συνεργασία. Επιπλέον, τρεις από τους οκτώ εκπαιδευτικοί επισημαίνουν ότι ανάλογες συμπεριφορές μπορεί να αφορούν και άλλες μορφές διαφορετικότητας, όπως η έμφυλη ταυτότητα, στοιχείο που αναδεικνύει την ανάγκη μιας πιο συμπεριληπτικής παιδαγωγικής φιλοσοφίας.

Συνολικά, προκύπτει ότι τα σημαντικότερα εμπόδια βρίσκονται κυρίως στην κουλτούρα του σχολείου και στη συνεργασία μεταξύ των εκπαιδευτικών. Η απουσία κοινής στρατηγικής και θεσμικής στήριξης και η απαξίωση του μαθήματος των Θρησκευτικών συνθέτουν ένα πλαίσιο που δυσκολεύει την αποτελεσματική προώθηση της διαπολιτισμικότητας (Νικολάου, 2010; Μάρκου, 2001; OECD, 2015; Ευρωπαϊκή Επιτροπή/Eurydice, 2017). Ωστόσο, οι αρνητικές αντιδράσεις από μαθητές και γονείς είναι περιορισμένες, γεγονός που αφήνει περιθώρια ανάπτυξης θετικών παιδαγωγικών πρωτοβουλιών (Jackson, 2004; Banks, 2007).

Πέμπτη θεματική ενότητα: Προτάσεις για τη Βελτίωση του Μαθήματος των Θρησκευτικών

Η πέμπτη θεματική ενότητα επικεντρώνεται στις εισηγήσεις των θεολόγων για τον εκσυγχρονισμό του μαθήματος των Θρησκευτικών και την περαιτέρω ενίσχυση της διαπολιτισμικότητας. Οι προτάσεις αυτές εδράζονται στην καθημερινή εμπειρία των εκπαιδευτικών και αντανακλούν τις ανάγκες που απορρέουν από μια σχολική πραγματικότητα με αυξανόμενη πολιτισμική ποικιλομορφία.

Στο ερώτημα αναφορικά με το αν πρέπει να πραγματοποιηθούν αλλαγές στις ισχύουσες εκπαιδευτικές πολιτικές και πρακτικές, πέντε στους οκτώ εκπαιδευτικούς δηλώνουν ικανοποίηση από τις πρόσφατες αναμορφώσεις των Αναλυτικών Προγραμμάτων, τα οποία θεωρούν ότι στηρίζουν βιωματικές μεθόδους διδασκαλίας και προωθούν αξίες αλληλεγγύης και αποδοχής. Ωστόσο, τονίζουν ότι απαιτούνται περαιτέρω αλλαγές για να ανταποκριθεί το μάθημα στις πραγματικές ανάγκες των μαθητών.

Τέλος, οι προτάσεις των εκπαιδευτικών για τη ενίσχυση της διαπολιτισμικότητας στο μάθημα των Θρησκευτικών, αρχικά επικεντρώνεται στη χορήγηση περισσότερου χρόνου διδασκαλίας, δηλαδή τρεις από τους οκτώ εκπαιδευτικούς πρότειναν ως βελτίωση τη διδασκαλία του μαθήματος ως δίωρο συνεχόμενο, ώστε να είναι εφικτή η ουσιαστική εμβάθυνση σε θεματικές ενότητες και η υλοποίηση βιωματικών δραστηριοτήτων.

Επιπλέον, τρεις εκπαιδευτικοί αναγνωρίζουν την αξία της στήριξης των γονέων μεταναστών, μέσα από υπηρεσίες ψυχολογικής και κοινωνικής υποστήριξης, ώστε να ενισχυθεί συνολικά η διαδικασία ένταξης, ενώ δύο πρότειναν τη συνεργασία με τοπικούς φορείς και την υλοποίηση σχολικών προγραμμάτων αλληλεγγύης που ενισχύουν τη συμπερίληψη.

Άλλες προτάσεις εστιάζουν στην αναθεώρηση του πλαισίου απαλλαγών από το μάθημα. Συγκεκριμένα, τρεις από τους οκτώ θεολόγους πρότειναν την επανεξέταση

του πλαισίου απαλλαγών από το μάθημα, τονίζοντας ότι ο μη ομολογιακός του χαρακτήρας το καθιστά πλέον κατάλληλο για όλους τους μαθητές. Παράλληλα, πέντε από τους οκτώ θεολόγους τονίζουν την ανάγκη για συνεχή επιμόρφωση των θεολόγων σε ζητήματα πολυπολιτισμικότητας, ειρηνικής συμβίωσης και συμπεριληπτικής παιδαγωγικής, μέσω σεμιναρίων και βιωματικών εργαστηρίων.

Οι συμμετέχοντες αναδεικνύουν, επίσης, τη σημασία ενός σχολικού περιβάλλοντος που θα εξασφαλίζει ισότιμη συμμετοχή όλων των μαθητών, ανεξάρτητα από τη γλωσσική, εθνική ή θρησκευτική τους ταυτότητα. Η ενίσχυση της συμπεριληπτικότητας προϋποθέτει, σύμφωνα με τους ίδιους, την άρση των γλωσσικών εμποδίων, τη δημιουργία κλίματος αμοιβαίου σεβασμού και την αναγνώριση της διαφορετικότητας ως παιδαγωγικής αξίας.

Συνολικά, οι προτάσεις των θεολόγων συγκλίνουν στην ανάγκη για ένα μάθημα θρησκευτικών πιο ανοικτό, διαπολιτισμικά ευαίσθητο και βιωματικό. Ενώ αναγνωρίζουν τη θετική κατεύθυνση των νέων προγραμμάτων, επισημαίνουν ταυτόχρονα ζητήματα εφαρμογής, όπως η ανεπαρκής διάρκεια διδασκαλίας, οι ελλείψεις στη γλωσσική στήριξη και η ασαφής πολιτική σχετικά με τις απαλλαγές. Η διεθνής βιβλιογραφία επιβεβαιώνει την άποψη ότι η επιτυχής διαπολιτισμική εκπαίδευση προϋποθέτει συνολική προσέγγιση, η οποία περιλαμβάνει προσαρμοσμένο περιεχόμενο, ενδυναμωμένους εκπαιδευτικούς, θεσμική υποστήριξη και ξεκάθαρο στρατηγικό πλαίσιο (Banks, 2008; Νικολάου, 2005; Sleeter & Grant, 2007).

4. Συμπεράσματα

Η παρούσα ποιοτική μελέτη είχε ως σκοπό να διερευνήσει τις αντιλήψεις των εκπαιδευτικών θεολόγων σχετικά με τον ρόλο του μαθήματος των θρησκευτικών στην προώθηση της διαπολιτισμικότητας και της κοινωνικής συνοχής στο σύγχρονο πολυπολιτισμικό σχολικό περιβάλλον της Ελλάδας. Όπως αναφέρει η βιβλιογραφία, η εκπαίδευση σήμερα οφείλει να ενισχύει τη δημοκρατική συνύπαρξη και την κοινωνική συνοχή, αναγνωρίζοντας τη διαφορετικότητα (Banks, 2008; Καραμούζης, 2007). Μέσα από την ανάλυση των συνεντεύξεων με οκτώ θεολόγους εκπαιδευτικούς αναδείχθηκαν σημαντικές πτυχές σχετικά με τον ρόλο του μαθήματος στη διαμόρφωση αξιών, την αποδοχή του διαφορετικού, την κοινωνική ένταξη των μαθητών μεταναστών, τις διδακτικές πρακτικές που εφαρμόζονται, καθώς και τις προκλήσεις και προτάσεις για βελτίωση.

Οι συμμετέχοντες τόνισαν ότι το μάθημα των θρησκευτικών συμβάλλει στην καλλιέργεια αξιών όπως η αλληλοκατανόηση και ο σεβασμός προς τους άλλους, προετοιμάζοντας τόσο τους Έλληνες όσο και τους μετανάστες μαθητές για την αποδοχή διαφορετικών απόψεων, απαραίτητη σε μια πολυπολιτισμική κοινωνία (Νικολάου, 2005). Δεδομένου του πολυθρησκευτικού χαρακτήρα των ελληνικών σχολείων, το μάθημα διευκολύνει τη γνωριμία με άλλες κουλτούρες και ενισχύει τη συνεργασία και την αδελφική αλληλεγγύη μεταξύ των μαθητών.

Οι εκπαιδευτικοί υπογράμμισαν τη σημασία της διδακτικής ή παιδαγωγικής μεθοδολογίας: η ενεργητική συμμετοχή, οι βιωματικές δραστηριότητες και η έμφαση στην ετερότητα καθιστούν το μάθημα ένα αποτελεσματικό εργαλείο διαπολιτισμικής μάθησης. Ο τρόπος διδασκαλίας από τον εκπαιδευτικό είναι καθοριστικός: όταν

ακολουθούνται παιδαγωγικές οδηγίες που ενισχύουν τη συνεργασία και την κριτική σκέψη, το μάθημα προάγει θετικά συναισθήματα και αλληλεπίδραση μεταξύ των μαθητών. Αντιθέτως, μια διδασκαλία περιορισμένη στη χριστιανική κατήχηση μπορεί να οδηγήσει σε αποκλεισμούς (Jackson, 2004; Sleeter & Grant, 2007).

Σύμφωνα με τους συμμετέχοντες, οι αξίες της αγάπης, της ανεκτικότητας και της κατανόησης, που βασίζονται σε ευαγγελικές αρχές, λειτουργούν ως αφετηρία για διαπολιτισμικό διάλογο. Παράλληλα, επισημάνθηκε η ανάγκη θεσμικής ενίσχυσης ώστε το μάθημα να αποκτήσει σαφή διαπολιτισμικό προσανατολισμό και να αποφευχθεί η γενικόλογη ηθικολογία (Jackson, 2004; Δεληκωσταντής, 2001).

Η συμβολή του μαθήματος στην κοινωνική ένταξη μαθητών μεταναστευτικής προέλευσης θεωρείται θετική όταν η διδασκαλία ενσωματώνει διαπολιτισμική ευαισθησία και περιλαμβάνει στρατηγικές εντός της σχολικής κοινότητας. Η ανάλυση των εμπειριών των εκπαιδευτικών δείχνει ότι η αποδοχή και η κατανόηση προάγονται σε περιβάλλον εμπιστοσύνης και διαλόγου, ευθυγραμμισμένη με τα θεωρητικά μοντέλα των Banks (2008), της UNESCO (2015) και πρόσφατες μελέτες για το ελληνικό εκπαιδευτικό πλαίσιο (Stathopoulou et al., 2025).

Η ομαδοσυνεργατική διδασκαλία και οι βιωματικές δραστηριότητες, όπως η δραματοποίηση, η θεατρική προσέγγιση θεμάτων άλλων θρησκειών, επισκέψεις σε χώρους λατρείας και συμμετοχή σε συνεργατικά έργα, ενισχύουν την αλληλεγγύη, την κατανόηση και τον σεβασμό προς τον «άλλον» (Κογκούλης, 2003; Δεληκωσταντής, 2001). Η εφαρμογή αυτών των μεθόδων συμφωνεί με τις κατευθύνσεις των νέων Προγραμμάτων Σπουδών (ΙΕΠ, 2024) και με διεθνείς προτάσεις για συμμετοχική μάθηση ως μέσο ενίσχυσης της διαπολιτισμικής παιδείας (Banks, 2008).

Οι κύριες προκλήσεις που αναδείχθηκαν αφορούν στην έλλειψη θεσμικής υποστήριξης, τις απαλλαγές από το μάθημα και τις προκαταλήψεις τόσο των μαθητών όσο και των εκπαιδευτικών. Οι συμμετέχοντες πρότειναν συστηματική επιμόρφωση σε θέματα διαπολιτισμικής παιδαγωγικής, επανεξέταση των απαλλαγών, επέκταση της διάρκειας του μαθήματος και συμμετοχή σε διασχολικά εθνικά ή ευρωπαϊκά προγράμματα (Sleeter & Grant, 2007; Giavrimis, 2023). Η εφαρμογή αυτών των προτάσεων απαιτεί συντονισμένη προσπάθεια σε παιδαγωγικό, θεσμικό και κοινωνικό επίπεδο, ώστε το μάθημα να αξιοποιείται ως εργαλείο κοινωνικής συνοχής και ουσιαστικής διαπολιτισμικής εκπαίδευσης (Sleeter & Grant, 2007; Stathopoulou et al., 2025).

Συμπερασματικά, η μελέτη δείχνει ότι το μάθημα των Θρησκευτικών μπορεί να λειτουργήσει ως όχημα κοινωνικής ένταξης και διαπολιτισμικού διαλόγου, εφόσον διδάσκεται με παιδαγωγική ευαισθησία, υποστηρίζεται θεσμικά και εντάσσεται σε μια συνολικά συνεκτική σχολική κουλτούρα βασισμένη στην αλληλεγγύη και τη συμπερίληψη (Δεληκωσταντής, 2003).

Η συμβολή της έρευνας είναι ότι προσφέρει εμπειρικά δεδομένα για την ελληνική πραγματικότητα, καλύπτοντας ένα κενό στη διεθνή βιβλιογραφία. Παράλληλα, αναδεικνύει πρακτικές που μπορούν να εμπλουτίσουν τον διεθνή διάλογο για τη θρησκευτική εκπαίδευση ως πεδίο κοινωνικής ένταξης.

5. Περιορισμοί της Έρευνας – Προτάσεις

Η παρούσα έρευνα παρουσιάζει ορισμένους περιορισμούς που πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την ερμηνεία των αποτελεσμάτων. Καταρχάς, η γεωγραφική κάλυψη περιορίστηκε σε σχολεία της Αττικής, γεγονός που περιορίζει τη δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων στο σύνολο της ελληνικής δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Επιπλέον, το μέγεθος του δείγματος ήταν μικρό, γεγονός που μειώνει περαιτέρω την αντιπροσωπευτικότητα των ευρημάτων.

Ένας ακόμα περιορισμός αφορά στην απουσία προηγούμενων εμπειρικών μελετών στην Ελλάδα που να εξετάζουν τη συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών στην ένταξη μαθητών μεταναστευτικής προέλευσης, γεγονός που δυσχεραίνει τη σύγκριση των αποτελεσμάτων και την επιβεβαίωσή τους μέσω άλλων δεδομένων. Επιπλέον, η υποκειμενική φύση των απαντήσεων των συμμετεχόντων και η αποκλειστική χρήση ποιοτικών εργαλείων ενδέχεται να περιορίζουν την αντικειμενικότητα και τη δυνατότητα γενίκευσης των συμπερασμάτων.

Βάσει των παραπάνω περιορισμών, προτείνονται κατευθύνσεις για μελλοντική έρευνα. Αρχικά, η επέκταση της μελέτης σε εθνικό επίπεδο θα επιτρέψει τη συλλογή πιο αντιπροσωπευτικών δεδομένων και τη συμπερίληψη απόψεων εκπαιδευτικών από διαφορετικά κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Παράλληλα, η χρήση μικτών μεθόδων (ποσοτικών και ποιοτικών) θα ενισχύσει την εγκυρότητα και αξιοπιστία των αποτελεσμάτων, παρέχοντας πληρέστερη κατανόηση των φαινομένων.

Επιπλέον, η διερεύνηση της συμβολής του μαθήματος των Θρησκευτικών στην προώθηση της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης θα μπορούσε να συμπληρωθεί με συγκριτικές μελέτες άλλων μαθημάτων, όπως η Ιστορία ή η Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, ώστε να αναδειχθούν οι ιδιαιτερότητες και οι πιθανές συνέργειες μεταξύ τους. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον θα είχε επίσης η διερεύνηση των εμπειριών και αντιλήψεων μαθητών και γονέων, προκειμένου να σχηματιστεί μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα της επίδρασης του μαθήματος στην ένταξη παιδιών με μεταναστευτικό υπόβαθρο.

Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να επικεντρωθούν στην αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας συγκεκριμένων διαπολιτισμικών παρεμβάσεων και εκπαιδευτικών προγραμμάτων εντός του μαθήματος των Θρησκευτικών, καθώς και στη μελέτη της επιμόρφωσης των θεολόγων εκπαιδευτικών σε θέματα διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και της σχέσης της με τις πρακτικές και στάσεις τους. Τέλος, η διεξαγωγή διαχρονικών μελετών που παρακολουθούν την εξέλιξη της ένταξης και των στάσεων των μαθητών στο χρόνο θα προσφέρει πολύτιμα δεδομένα για την κατανόηση των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων των εκπαιδευτικών πρακτικών.

Οι παραπάνω προτάσεις φιλοδοξούν να εμπλουτίσουν το ερευνητικό πεδίο και να συμβάλουν τόσο στη διεύρυνση της επιστημονικής γνώσης όσο και στη βελτίωση των πολιτικών και πρακτικών διαπολιτισμικής εκπαίδευσης μέσω του μαθήματος των Θρησκευτικών.

Βιβλιογραφία

Banks, J. A. (2007). *Educating citizens in a multicultural society* (2nd ed.). New York: Teachers College Press.

- Banks, J. A. (2008). *An introduction to multicultural education* (4nd ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Banks, J. A. (2015). *Cultural diversity and education: Foundations, curriculum, and teaching* (6th ed.). Routledge.
- Banks, J. A. (2019). *An introduction to multicultural education* (6th ed.). Pearson.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–68. <https://iaap-journals.onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x>
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). *Using thematic analysis in psychology. Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Castles, S., de Haas, H., & Miller, M. J. (2014). *The age of migration: International population movements in the modern world* (5th ed.). Palgrave Macmillan.
- Crul, M., & Schneider, J. (2010). *Comparative integration context theory: Participation of second-generation youth in Europe*. Amsterdam University Press.
- European Commission. (2019). *Education and training monitor 2019*. Publications Office of the European Union.
- Eurydice. (2017). *Citizenship Education at School in Europe – 2017*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Gay, G. (2018). *Culturally responsive teaching: Theory, research, and practice* (3rd ed.). Teachers College Press.
- Giavrimis, P. (2023). Supporting second-generation immigrant students in Greek secondary schools: Language, culture, and inclusion. *Journal of Multicultural Education*, 15(2), 45–62.
- Jackson, R. (2004). *Rethinking religious education and plurality: Issues in diversity and pedagogy*. London: RoutledgeFalmer.
- Jackson, R. (2014). *Signposts: Policy and practice for teaching about religions and non-religious world views in intercultural education*. Council of Europe Publishing.
- Knauth, T., & Neu, J. (2014). *Intercultural education in Europe: Practices, challenges, and perspectives*. Springer.
- OECD. (2015). *Immigrant students at school: Easing the journey towards integration*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/9789264239517-en>
- OECD. (2018). *Indicators of immigrant integration 2018*. <https://www.oecd.org/migration/integration-indicators-2018.htm>
- Nieto, S. (2010). *The light in their eyes: Creating multicultural learning communities* (10th anniversary ed.). Teachers College Press.
- Papadopoulos, T. (2022). Educational policies and the integration of second-generation migrants in Greece. *Hellenic Journal of Education*, 12(2), 55–74.
- Portes, A., & Rumbaut, R. G. (2001). *Legacies: The story of the immigrant second generation*. University of California Press.

- Sleeter, C. E., & Grant, C. A. (2007). *Making choices for multicultural education: Five approaches to race, class, and gender* (5th ed.). Hoboken, NJ: Wiley.
- Stathopoulou, A., Kalligerou, A., & Maniatis, P. (2025). Second-generation migrant students and inclusive education in Greece. *Journal of Intercultural Education*, 36(1), 12–29.
- UNESCO. (2015). *Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4*. Paris: UNESCO. <https://www.unesco.org/>
- Βασιλοπούλου, Κ. (2017). *Μετανάστευση και εκπαίδευση: Οι προκλήσεις της δεύτερης γενιάς*. Αθήνα: Gutenberg.
- Γκότοβος, Α. (2002). *Πολυπολιτισμικότητα και εκπαίδευση*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2001). *Ειδική διδακτική του μαθήματος των Θρησκευτικών: Α' φάκελος*, Αδημοσίευτο πανεπιστημιακό σύγγραμμα, Τμήμα Θεολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Δεληκωσταντής, Κ. (2003). *Διδακτική των Θρησκευτικών*, Αδημοσίευτο πανεπιστημιακό σύγγραμμα, Τμήμα Θεολογίας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Ζουρνατζής, Σ. (2019). *Θρησκευτική αγωγή και διαπολιτισμική εκπαίδευση*. Αθήνα: Εκδόσεις Εν πλω.
- Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής. (2024). *Πρόγραμμα Σπουδών για τα Θρησκευτικά*. <https://www2.iep.edu.gr/el/graf-b-yliko-2024-2025>
- Καραμούζης, Π. (2007) *Πολιτισμός και Διαθρησκευτική αγωγή. Η συγκριτική διδακτική των θρησκευτικών και της θρησκευτικότητας στο σύγχρονο σχολείο*. Ελληνικά Γράμματα.
- Κογκούλης, Ι. (2003). *Διδακτική των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Αδελφών Κυριακίδη.
- Κουκουνάρας-Λιάγκης, Μ. (2010). Διαπολιτισμική Θρησκευτική Αγωγή στο Ελληνικό Σχολείο: Ένα μάθημα για όλους και όχι διαθρησκευτικό. *Σύναξη*, 115, 37-49. http://www.pi-schools.gr/lessons/religious/syn_prosgiseis/diapolitism/prot_gia_thrisk_agogi_sto_elliniko_sxoleio.pdf
- Μάρκου, Γ. (2001). *Η διαπολιτισμική εκπαίδευση στην Ελλάδα: Θεωρητικές προσεγγίσεις και διδακτικές εφαρμογές*. Ελληνικά Γράμματα.
- Νικολάου, Γ. (2005). *Διαπολιτισμική εκπαίδευση και ετερότητα*. Μεταίχμιο.
- Νικολάου, Γ. (2010). *Διαπολιτισμική Διδακτική*. Πεδίο.
- Χατζηβασιλόγλου, Ε. (2025). *Ευρωπαϊκές και εθνικές εκπαιδευτικές πολιτικές για την ένταξη των μεταναστών δεύτερης γενιάς στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η συμβολή του μαθήματος των Θρησκευτικών [Ανέκδοτη διπλωματική εργασία]*. Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Βιογραφικό σημείωμα

Η Εμμέλεια Χατζηβασίλογλου αποφοίτησε από το Τμήμα Θεολογίας του ΕΚΠΑ το 2007. Το 2025 ολοκλήρωσε επιτυχώς τις μεταπτυχιακές της σπουδές στο πρόγραμμα «Κοινωνική Πολιτική» του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, με ειδίκευση στην Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και τα Κοινωνικά Δικαιώματα. Εργάζεται ως αναπληρώτρια εκπαιδευτικός Θεολόγος στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Αυτήν την περίοδο, βρίσκεται στο στάδιο προετοιμασίας της υποψηφιότητας της για διδακτορικές σπουδές στον τομέα της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Πολιτικής.

ORCID

Εμμέλεια Χατζηβασίλογλου / Emmeleia Chatzivasiloglou <https://orcid.org/0009-0002-0318-5621>